

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ REALİST NƏSRİN POETİKASI

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Telli Ələddin qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Zemfira Əlişah qızı Vəliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Vaqif Əziz oğlu Yusifli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dəyanət Almaz oğlu Cümənov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məmməd İrac oğlu Əliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin başlanğıcı çoxəsrlik Azərbaycan tarixinin gedişində həm mədəni, həm də ictimai-siyasi hadisələrin zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatı bu mərhələdə çoxmetodluluğu ilə diqqəti cəlb edir. Qərbdə XVIII-XIX əsrlərdə ədəbi cərəyanların dinamikasında yaşanan yenilənmə və hərəkətlilik, texnoloji yeniliklər ədəbiyyatımızda öz əks-sədasını tapmaqda idi. Bundan əlavə, dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən mübarizələr, bolşevizmin təşəkkülü və yayılması, imperializmə qarşı mübarizə fonunda milli müstəqillik, hüquqi azadlıq idealları da inkişaf edirdi. XX əsrin ilk onilliklərinin aparıcı ədəbi cərəyanları Azərbaycanda realizm və romantizm olsa da, sentimentalizmin də cərəyan kimi mövcudluğundan, naturalizm və simvolizmin müşahidə edilən təsirindən də söz açmaq olar. Modernizmin üslubi xüsusiyyət və elementləri də əsrin başlanğıcında təzahür olunmaqda idi. Belə rəngarənglikdə saf metod və cərəyandan bəhs etmək çətindir. Lakin dominantlıq prinsiplərini nəzərə alaraq əsərin və ya müəllifin hansı ədəbi cərəyana mənsub olması haqda müddəalarla çıxış etmək və onu əsaslandırmaq mümkündür.

Ədəbiyyatımızda XIX əsrdən başlanan maarifçi realizm ənənələri XX əsrin ilk onilliklərində yeni çalarlar qazanmaqla bərabər, öz aktuallığını da qoruyub saxlamaqda idi. Dövrün mədəni-ideoloji kontekstinə uyğun olaraq maarifçi realizmdə də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunmaqda idi. Eyni zamanda o, özünəxas sabit norma və prinsiplərini də davam etdirirdi. Əgər sabit normalar qorunub saxlanmasa, yeni ədəbi cərəyandan bəhs etmək lazım gələrdi.

Maarifçi realizm bütün xalqların ədəbiyyatında çoxjanrlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Epik növ, eləcə də onun əsas yaranma forması olan nəsr maarifçi realizmdə qazandığı poetik keyfiyyətləri ilə elmi-nəzəri predmet kimi əhəmiyyətlidir. Bu, bir tərəfdən xalq ədəbiyyatı ənənələrinin, epik təfəkkürün nəsrdə geniş yaşama imkanlarına, digər tərəfdən dünya ədəbiyyatında XIX-XX əsrlərdə nəsrin sürətli inkişafından təsirlənmə məsələlərinə aydınlıq gətirə bilər.

Bəhs etdiyimiz dövrdə yazan sənətkarların yaradıcılığını əsas götürən, araşdıran tədqiqatlar çoxdur, ancaq maarifçi realizmin bu mərhələsində yazılan nəsr nümunələrinin poetikasının öyrənilməsi sahəsində elmi tədqiqat aparılmamışdır.

Maarifçi realist ədəbiyyatın dinamik inkişafı nəzərə alınmaqla XIX əsr maarifçiliyi və XX əsrin əvvəllərindəki maarifçi ədəbiyyatın müqayisəsi, XX əsr maarifçi realist ədəbiyyatda milliliyin dərinləşməsi və bunun poetikada təzahürü, maarifçi nəsr poetikasında Şərq-Qərb ənənlərinin integrasiyası, klassik ədəbiyyatın, eləcə də folklorun bəhs edilən dövrün nəsr nümunələrinə təsir mexanizmi kimi bir çox problemlərin tədqiqi ilə bağlı məsələlər dissertasiya mövzusunun elmi əsaslılığını sübut edir və aktuallığını artırır.

Maarifçi realist nəsrin tədqiqinin nəzəri bazasının formalaşmasında keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq aparılan tədqiqatların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problemlə bağlı Arif Məmmədovun “Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı)”¹, Hidayət Əfəndiyevin “Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən”², Əflatun Məmmədovun “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)”³, Vəli Nəbioğlunun “Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü”⁴, Himalay Ənvəroğlunun “Azərbaycan romanının inkişaf problemləri”⁵, Tehran Əlişanoğlunun “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası”⁶, Baba Babayevin “Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı”⁷,

¹ Məmmədov (Əmrahoğlu), A. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı) / A.Məmmədov (Əmrahoğlu). – Bakı: Elm, – 1990. – 136 s.

² Əfəndiyev, H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən / H.Əfəndiyev. – Bakı: ADN, – 1963. – 235 s.

³ Məmmədov (Saraçlı), Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) / Ə.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1983. – 184 s.

⁴ Nəbioğlu, V. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü / V.Nəbioğlu. –Bakı: Elm, – 2004. – 264 s.

⁵ Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri / H.Ənvəroğlu. –Bakı: Nurlan, –2008. – 336 s.

⁶ Mustafayev, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası / T.Mustafayev. – Bakı: Elm, – 2006. – 312 s.

⁷ Babayev, B. Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı. / B.Babayev. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2018. –152 s.

Mahrux Dövlətzadənin “Azərbaycan maarifçi realist nəsrində (1890-1920-ci illər) islama münasibətin tipologiyası”⁸, Mehri Quliyevanın “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsinin poetikası”⁹ kimi bir çox vacib tədqiqatlarını qeyd edə bilərik.

Maarifçi realist nəsr əsərlərinin mövzu və problematikası, janr müxtəlifliyi ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığı üzərində aparılan araşdırmalarda, ədəbi cərəyanlara aid tədqiqatlarda göstərilmiş və poetika problemlərinə diqqət yönəldilmişdir. Maarifçi realizmin nümayəndələri kimi Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Eynəli bəy Sultanov, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı hər zaman ədəbiyyatşünaslığın maraq dairəsində olmuş, onların əsərləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Əziz Mirəhmədov, Mir Cəlal, Yaşar Qarayev, Nadir Vəlixanov, Teymur Əhmədov, Xeyrulla Məmmədov, İsa Həbibbəyli, Tehran Mustafayev, Tahirə Məmməd, Cavanşir Yusifli, İzzət Maqsudov, Pərvanə İsayeva, Elxan Məmmədov (Yurdoğlu) və bir çox görkəmli ədəbiyyatşünaslar yaradıcılığı bəhs edilən dövrə və cərəyana uyğun olan ədiblərin əsərlərini tədqiq etmiş, problemin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayacaq elmi müddəalar irəli sürmüşlər.¹⁰

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı kimi XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən sənəkarlar – Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Eynəli bəy Sultanov, Sultan Məcid

⁸ Dövlətzadə, M. Azərbaycan maarifçi-realist nəsrində (1890-1920-ci illər) islama münasibətin tipologiyası / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferat. – Bakı: – 2023. – 30 s.

⁹ Quliyeva, M. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsinin poetikası / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı: – 2019. –165 s.

¹⁰ Mirəhmədov, Ə. Abdulla Şaiq / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: SSR EA nəşriyyatı, –1956. –142 s.; Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, c.3. – 2015. – 908 s.; Vəlixanov, N. Süleyman Sani Axundov / N.Vəlixanov. – Bakı: Gənclik, – 1968. – 169 s.; Əhmədov, T. Nəriman Nərimanovun həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı / T. Əhmədov. – Bakı: Nurlar, – 2016. – 549 s.; Məmmədov, X. Sultan Məcid Qənizadə / X.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, Bakı, 1983. – 213 s.; Həbibbəyli, İ. Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) / İ.Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cildə] / Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm epoxası. – Bakı: Elm, c.6. – 2022. – 171-195 s.; Maqsudov, İ. Eynəli bəy Sultanov: həyat və yaradıcılığı / İ.Maqsudov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 208 s.

Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Nəriman Nərimanovun nəsr əsərləri əsas götürülmüşdür. Adları çəkilən sənətkarların yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən araşdırma aparmaq üçün material verdiyi üçün tədqiqatın predmeti kimi həmin müəlliflərin nəsr əsərlərinin poetikasının öyrənilməsi seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist ədəbiyyatın XIX əsrdə formalaşan maarifçi realist ədəbiyyatdan fərqləndirilməsi, maarifçi realist nəsrin poetikasını təyin edən əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi dissertasiyada qarşıya qoyulan başlıca məqsəd kimi qəbul edilmiş, bu məqsədin yerinə yetirilməsində vacib olan aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Maarifçi realist nəsrin özünəməxsus poetikasının öyrənilməsi məqsədilə onun struktur elementlərinin yaranmasında və möhkəmlənməsində təsiredici amil olan mənbələrin tarixi və tipoloji istiqamətlərdə araşdırılması;

- Maarifçiliklə birlikdə ədəbiyyata gələn yeni janrların müəyyənləşdirilməsi;

- Maarifçi realist nəsrin ayrı-ayrı janrlarının cərəyana münasibətdə təzahür edən elementlərinin aydınlaşdırılması;

- Bəhs edilən dövrdə ədəbiyyatda metod qarışıqlığını nəzərə alaraq yaradıcılığı qarışıq metod anlayışına uyğun sənətkarların maarifçi realist əsərlərinin fərqləndirilməsi;

- Təhkiyə mexanizminin maarifçi realist nəsrdə spesifik varlığı və bunu təyin etmək üçün həmin özünəməxsusluqların fərqləndirilib təhlil edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiqat zamanı struktur-semantik, tarixi və tipoloji-müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Struktur-semantik təhlil metoduna əsasən mətn hər biri müəyyən semantikaya məxsus struktur elementlərdən təşkil olunur. Bu metodun köməyi ilə həmin struktur elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi, nəsr əsərinin poetikasında rolu öyrənilir. Tarixi və tipoloji-müqayisəli təhlil metodları əsasında bədii mətnin formalaşma tarixi öyrənilir və digər janrlara, cərəyanlara və fərqli ədəbiyyatlara məxsus mətn nümunələri ilə tipoloji-müqayisəli təhlili aparılır. Tədqiqat işində Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında maarifçilik, maarifçi realizm, nəsr və epik janrlar ilə bağlı elmi-

nəzəri bazalara müraciət olunmuşdur. Bununla yanaşı, problemə dair çoxlu materiallar və faktlar toplanaraq sistemləşdirilmiş, müqayisəli təhlillər, şərhlər edilmiş və elmi ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiə üçün irəli sürülən müddəalar aşağıdakılardır:

- XIX əsrdə müəyyən mərhələlərdən keçən maarifçi realist ədəbiyyat XX əsrin əvvəllərində milli ideologiyanın dərinləşməsi ilə yeni xüsusiyyətlər ehtiva etmiş və xalqı həm də milli şüur baxımından maarifləndirməyi əsas hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir.

- Bu cərəyanın əsas konturları Qərb maarifçiliyi və onun təsiri ilə milli ədəbiyyatda formalaşan maarifçilik hərəkatı olsa da, maarifçi realist nəsrin poetikasında Şərq təzahürü dərinidir. Bu nəstdə xalq ədəbiyyatı ənənələri, milli genetik kodlar çoxluq təşkil edir. Şərq ənənələri dedikdə həm də divan ədəbiyyatına aid elementlərin maarifçi realist nəstdə mövcudluğu diqqət çəkir. Tədqiqat işində belə bir müddəa irəli sürülür və əsaslandırılır ki, keçən əsrin əvvəllərində maarifçi realist nəsrin poetikasında folklor və divan ədəbiyyatının semantika və struktura təsiri genişdir, təhlilə əsas verir.

- Qərbdə maarifçilik hərəkatının baş qaldırması və geniş təsir qüvvəsinin nəticəsi olaraq bu ənənələri mənimsəyən ədəbiyyatlardan biri kimi XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatı – “Tənzimət” dövrü maarifçi realizmlə səsleşən paralellər daşıyır. Tənqidi realist nəstdə rus və Qərb ədəbiyyat ənənələrindən təsirlənmə daha güclü olmasına baxmayaraq, maarifçi realist nəsr türk tənzimət nəsrinə ilə daha çox paralellik nümayiş etdirir.

- XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist nəsrin janr əlvanlığı ədəbiyyatımızı bu istiqamətdə müasirləşdirmə, zənginləşdirmə və inkişaf məqsədinə xidmət edir; bunlar maarifçiliyin əsas proqramları sırasında yer alır.

- Milli ədəbiyyatda formalaşan maarifçi realist yaradıcılıq istiqaməti XIX əsrdən izlənilirsə də, onun yeni kontekst şərtlərinə uyğun forma-məzmun xüsusiyyətləri, ədəbiyyatda yayılma miqyası dinamik xarakter daşıyır, yeni keyfiyyətlər qazanır. Bu dinamika və

keyfiyyət yeniliyi daha çox nəsrdə müşahidə olunur, maarifçi realist nəsr yeni janr və formalarla zənginləşir.

- Maarifçi realist nəsrdə poetik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində müasir təhkiyə mexanizmi, modern nəsr texnologiyaları və əənəvi nəqletmə prinsiplərinə dair yanaşmaların əhəmiyyətli rolu var.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun tədqiqi zamanı aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin poetikası ilk dəfə əhatəli və sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuşdur;

- Milliləşmə, müasirləşmə kimi yeni keyfiyyətlər qazanan XX əsr maarifçi realist nəsrə Şərqdən və Qərbdən təsiredici amillərin qaynaqları müəyyənləşdirilmiş, təsir mexanizmi aydınlaşdırılmış, poetik əənə kontekstində araşdırılmışdır;

- Maarifçi realist nəsrlə birlikdə yeni yaranan janrlar tipoloji olaraq səciyyələndirilmiş, yaranma dinamikası, inkişaf prosesi nəzərdən keçirilmiş, müxtəlif janrların maarifçi realizm cərəyanı istiqamətində özünü təsdiqi diqqətə alınaraq həmin cərəyanın nəsrdə təzahürü, prinsipləri maarifçi realist ədiblərin yaradıcılığı əsasında konkret mətn faktları ilə aydınlaşdırılmış, müqayisələr edilmişdir;

- Maarifçi realist nəsrdə təhkiyə mexanizmi yeni nəqletmə texnikaları tətbiq edilərək və əənəvi təhkiyə prinsipləri ilə birlikdə öyrənilmiş, təhkiyənin ayrı-ayrı struktur elementləri bədii mətn nümunələri üzərində izahlar verilərək müəyyənləşdirilmişdir;

- Zaman və məkan elementləri, onların bədii funksiyası maarifçi realist nəsrə ilk dəfə geniş və əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan maarifçi realist nəsrin poetikası öyrənilərkən onun həm formalaşmasında rolu olan qaynaqlar tədqiq olunub, həm də müxtəlif janrlar üzrə təsnif edilərək təhlil olunduğundan, təhkiyə məsələləri öyrənildiyindən eyni istiqamətdə, yəni XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçi realizm, nəsr haqqında araşdırmalarda nəzəri baza rolu oynaya bilər.

Eyni ədəbi metodu mənimsəyən, eyni cərəyanın nümayəndəsi olan ayrı-ayrı yazıçılarımızın yaradıcılığının poetika baxımdan, nəzəri istiqamətdə öyrənilədiyi dissertasiyadan praktik olaraq dərs vəsaiti kimi yararlanmaq, müvafiq mövzuların tədrisində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, Azərbaycan və Ukraynanın müvafiq elmi jurnallarında, Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfrans, sessiya və seminarlardakı məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (11103 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil – 79441 şərti işarə, ikinci fəsil – 91079 şərti işarə, üçüncü fəsil – 57022 şərti işarə), nəticə (3599 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 242244 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“1900-1920-ci illər maarifçi realist nəsr poetika ənənələri kontekstində”** adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“Maarifçi realist nəsr strukturunda şifahi xalq ədəbiyyatı poetikasının təzahürü və yaşama şəkilləri”** adlı birinci

paraqrafında folklorun maarifçi realist ədəbiyyata təsiri hərtərəfli araşdırılmışdır.

Tədqiqatlar folklor izlərini Xaqanidən, Nizamidən başlayaraq Füzulidə, eləcə də bütün klassiklərin yaradıcılığında, ədəbi mərhələlərdə varlığını üzə çıxarır və ondan ədəbi, əbədi yaddaş qatı kimi bəhs edirlər. Folklorun yazılı ədəbiyyata təsir mexanizmi bütün dövrlərdə eyni səviyyədə olmamışdır. *“Azərbaycan ədəbiyyatının getdikcə bu yeni dəyərlərə daha möhkəm söykənməsi, şübhəsiz ki, onun bəhrələndiyi qaynaqlar və xüsusilə əvəzsiz folklor dəyərləri ilə sıx bağlı idi. Əgər XIX əsrin maarifçi ədəbiyyatı, xüsusilə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və başqaları bu qaynaqdan bəhrələnib milli nəsr, dramaturgiya və poeziyaya xalqın milli-mənəvi düşüncəsinin qeyri-mütəşəkkil axınını yaratmışdırlarsa, XX əsr ədəbiyyatında folklor, folklorizm özünü yeni məzmununda, daha mütəşəkkil formada göstərməyə başladı”*¹¹.

Yazılı ədəbiyyat və folklorun qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilərkən iki istiqamət-yazılı ədəbiyyatda folklordan istifadə və yazılı ədəbiyyatın folklora təsiri əsas götürülür. O halda belə bir sual ortaya çıxır: XX əsrin əvvəllərinə yazıb-yaradan maarifçi realistlərin yaradıcılığında xalq təfəkkürü məhsullarının təsir prinsipləri hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malik idi?

Maarifçi realist yazıçıların təhkiyə üzərində qurulan mətnlərində folklor motivlərini araşdırdıqda, əlbəttə, bir çox səsləşmə, istinad, ya da nüfuzetmə görürük, çünki maarifçiliyin əsas qayə və prinsipləri həm də xalq yaradıcılığı nümunələrinin təməlinə duran tələblərdəndir. Folklorun xalqa təsir mexanizmi, dil sadəliyi, yumoristik münasibət maarifçilərin cəmiyyətlə ünsiyyətində faydalandığı qaynaqlardır. Əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, qaravəlli, mif və s. kimi folklor janr nümunələri maarifçi realistlərin əsərlərinin üslubuna təsir etmiş, müəyyən struktur formalaşdırmışdır. Süleyman Sani Axundov, Eynəli bəy Sultanov, Sultan Məcid Qənizadə və digər ədiblərimizin bir sıra nəsr əsərləri bunu sübut edir.

¹¹ Orucov, T. Folklorun yazılı ədəbiyyatda inikası / T.Orucov. Folklor və yazılı ədəbiyyat. II kitab. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 198.

Xalq ədəbiyyatından mənimsənilən məzmun, forma xüsusiyyətlərini, süjeti, ayrı-ayrı motivləri mövzuya uyğun olaraq yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən maarifçi realist sənətkarların yazdığı hekayə, povest, roman janrlarında olan nümunələr əsasında təhlil etmək, elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək mümkündür. Məsələn, biz İlkin Rüstəmzadənin “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (Aarne-Tomson sistemi əsasında)” monoqrafiyasından¹² çıxış edərək nağıl süjetlərinin təsnifatının yazılı ədəbiyyata inteqrasiyasını yarada bilərik. Müəllif nağılları heyvanlar haqqında, sehirli, dini, novellavari, lətifəvari, zəncirvari və s. qruplaşdırmışdır. Təsnifatın əhatə dairəsinin artırılması folklor və yazılı ədəbiyyatın müqayisə imkanlarını genişləndirir. Buradan yola çıxaraq Süleyman Sani Axundovun bəzi hekayələrini müxtəlif nağıl tipinə uyğunlaşdırma bilərik. Məsələn, “Kövkəbi hürriyyət”i sehirli nağıllara, “Tutuquşu”nu heyvanlar haqqında, “Qan bulağı” hekayəsini novellavari nağıl tipinə bənzədə bilərik.

Keçən əsrin ilk illərindən milliliyin digər bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da hakim mövqə qazanması xalq ədəbiyyatına daha çox müraciət olunmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etdiyimiz nümunələr və izahlarla da maarifçi realist ədəbiyyatda folklorun işlənmə sferasının nə qədər geniş olduğunu sübut etmək mümkündür.

Bu fəslin **“Maarifçi realist nəsr strukturunda divan ədəbiyyatı ənənələri”** adlanan ikinci paragrafında XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist nəsr nümunələrinin poetik strukturunda klassik ədəbiyyatdan gələn elementlərin nüfuzetmə prinsipləri araşdırılır.

İntertekstual əlaqələr kontekstində yanaşdıqda maarifçi realist nəsrdə klassik ədəbiyyatdan mövzu, ideya, süjet, motiv və s. baxımdan paralellər tapmaq, eləcə də təsirlənmə, həmin ədəbiyyata müxtəlif istiqamətlərdə müraciət görünür. Bildiyimiz kimi, mətnlərarası əlaqə qurularkən sitat, alluziya, kalka, plagiat, tərcümə, pastiş, parodiya və s. intertekst vasitələrdən istifadə olunur. Bu istiqamətlər müəllifin qurduğu əlaqə tipinə görə dəyişə bilər.

¹² Rüstəmzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (Aarne–Tompson sistemi əsasında) / İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 368 s.

Maarifçi realist nəsrdə intertekstuallığı yaradan amillər birbaşa adını çəkdiyimiz sistem üzərində formalaşmamışdır desək yanılıyıq, çünki çox nadir hallarda örnəklərlə qarşılaşırıq.. Burada ənənələr, ideyalar yeni təyinatda təqdim olunur, orijinal kontekstdən alınır və yeni, müasir kontekstin tərkib hissəsinə çevrilir.

Maarifçi realist ədəbiyyatda nəsr əsərlərinin mövzu, ideya, motiv baxımdan bəhrələndiyi qaynaqlar içərisində Nizami Gəncəvinin 1174-cü ildə yazdığı “Sirlər xəzinəsi” xüsusi yer tutur. *“Nizami Gəncəvini bütün yaradıcılığı boyu düşündürən dövlətçilik, humanizm, bərabərlik, ədalətli hökmdar və xalq, əməkçi insan, mənəvi kamillik və kamil insan, sərvət və şəxsiyyət kimi böyük ictimai mətləblər ilk dəfə “Sirlər xəzinəsi” əsərində öz əksini tapmışdır”*¹³. Maraqlıdır ki, hekayətlərin hər birində ibrətlik hadisələr baş verir və yekun da bu süjetə xidmət edən nəsihətamiz, fəlsəfi-didaktik sonluqla nəticələnir. Maarifçi realist nəsrə qarşılaşdığımız məşhur gözlənilməz, xoşbəxt (təsadüfi hallarda bədbin) finallar da bu ənənənin davamıdır deyə bilərik. XX əsrin əvvəllərində bu cərəyanın təmsilçilərinin yaradıcılığında, xüsusilə, nəsrində finalların maarifçilik ideyalarını özündə daşıyan ifadələrlə yüklənməsi və sonlanması həm maarifçi realizmin tələbi və əsas şərtlərindəndir, həm də qeyd etdiyimiz kimi həmin sənətkarlara sələflərin təsirindəndir.

İntertekst əlaqələrin qurulduğu əsərlərdən biri, yəni örnəkləndirə biləcəyimiz bir nümunə Sultan Məcid Qənizadənin “Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət” əsəri ola bilər. Hekayənin sonlarına yaxın kiçik qəhrəmanımız İsmayılın yuxu görməsi təsvir olunur. Yuxuda qulağına deyilən şeirdə *“Çıxmağa millət bu gün zülməti bidaddan, təşnə İsgəndər kimi, abi-həyat istəyir”*¹⁴ ifadəsi bizə birbaşa Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” məsnəvisində İsgəndərin dirilik suyu axtarması süjetini xatırladır, eyni zamanda əsərlər arasında eksplisit əlaqə qurulur. Eyni şeirdə Xızırın da adının çəkilməsi təsadüfi deyil. Bunlar birlikdə klassik

¹³ Həbibbəyli, İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2021. – s. 37.

¹⁴ Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı (XIX-XX əsrlər): [3 cildə] / – Bakı: Nasir nəşriyyat, c.2. – 2002. – s. 444.

ədəbiyyatda çox qədimdən gələn, kökləri şifahi xalq ədəbiyyatına, dini inanclara dayanan məşhur motivə alluziyadır.

“Sirlər xəzinəsi” əsərində “Xain Sofu və Hacınin dastanı” hekayətində qoyulan başlıca ideya insanının əmanətə xəyanəti və bu qeyri-insani keyfiyyətin yaratdığı problemlər fonunda oxucuya tərbiyəvi təsir göstərməkdir. Eyni istiqaməti maarifçi realist nəsrdə “Seyidlər” (Eynəli bəy Sultanov) hekayəsində də görürük. Nəfsinə hakim ola bilməyən iki “qatil seyid” saxtakar, yalançı, acgöz xislətlərini göstərərək bir ailənin faciəsinə səbəb olurlar. Oxşar situasiya “Tahir və Nəbi” (Rəşid bəy Əfəndiyev) hekayəsində də baş verir.

Əsərin sonunda əqli nəticənin verilməsi, ümumilikdə, danışılan hekayədən nəsihət xarakterli yekunun əldə edilməsi, bunun bir neçə cümlə ilə ifadəsi Nizaminin hekayətləri üçün xarakterik haldır. Buna eyni zamanda yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən maarifçi realist Rəşid bəy Əfəndiyevin nəsrində rast gəlinir. “Yüz yaşında bağban” – Əkiblər yemişik, əkərlər yeyərik, “Doğma yurd” – Vətənə gəldim, imana gəldim və s. hekayələrdə nəsihət xarakterli, ibrətamiz nəticələnmə özünü göstərir. “Xəsis və Xeyirxah” hekayəsi belə bir sonluqla bitir. “-*Bu beş günün həyatından ötürü nə üçün axırınızı unudub nəfsə əsir olursunuz? Xəyal eylə, xalqını tanı, füqərəyə kömək et, qayğı göstər*”¹⁵. Rəşid bəy Əfəndiyevin “Ədalətli padişah”, “Padişahın nədimi” kimi hekayələrini oxuyarkən birbaşa Nizaminin “Adil Nuşirəvan ilə vəziri”, “Qarı və Sultan Səncər”, “Zalım padşah və düz danışan kişi” hekayətləri ilə assosiasiya qura bilirik. Ədalətli şahlıq, ədalətli idarəetmə, adil qərarlar, zülmədən dönmə bu hekayələrin ana temasını formalaşdıran ideyalardır.

Dastanlarda qarşılaşdığımız nəzm-nəsr əvəzlənməsinin yazılı ədəbiyyatda təsirini gördüyümüz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması lirik-epik məzmunla anadilli poeziyada bu xüsusiyyəti daşıyan əsərlər içərisində ən yaxşılandırdır. Yazılı ədəbiyyatda kök salmış bu struktur anlayışın sonrakı dövr ədəbi sferdə özünü büruzə verməsi qaçılmazdır. Bu baxımdan Sultan Məcid Qənizadənin

¹⁵ Əfəndiyev, R. Seçilmiş əsərləri / R.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-qərb, – 2006. – s. 84.

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsəri diqqət çəkir. Romanın hər iki hissəsində şeir nümunələri işlənmişdir. İkinci hissə olan “Gəlinlər həmayili”ndə tez-tez əsas obraz Şeyda bəyin dilindən şeirlər səsləndirilir. Əsərin girişində “İffət və yaxud əşari-nəsrriyyə” ifadəsindən nəslrlə şeirin ahəngləşdirilməsinə eynam olunur. Şeirlərin hamısı demək olar ki, beytlərdən ibarət müxtəlif şairlərə aid klassik nümunələrdir. Klassik Şərq poeziyasının görkəmli təmsilçiləri Nəbi Yusif, Hafiz Şirazi, Sədi, Ağa Məsih Şirvani, Əbülhəsən Rudəki kimi şairlərə müraciət olunur.

Romandakı nəzm parçaları məzmununa görə fərqlilik təşkil edir. Dini-əfsanəvi, sevgi-məhəbbət və s. mövzular aparıcıdır. Seçilmiş beytlərin hər biri ekspressivliyə, emosionallığa xidmət edir.

Məsələn, Şeyda bəyin Sofiya ilə olan bir epizodunda verilən beyt diqqət çəkir.

*“Pirəhəni-isməti-Yusif dərid,
Pərideyi-namusi-Züleyxa şikəst!”¹⁶*

Tərcüməsi: “*Yusifin ismət köynəyini cırdı, Züleyxanın isə namus pərdəsini yırtdı*” beytinin işlənməsi təsadüf deyil. Əsəri oxuduqda Şeyda bəyin Sofiya Mixayılovnaya olan hissləri və bunun qarşılıqlı olması aşkar olur. Ancaq qadın obrazın başqası ilə evliliyi burada ən böyük əngəldir. Şeyda bəy də öz növbəsində işin ciddi şəkildə irəliləməsinə mane olur, əsl maarifçi obraz kimi qadını yanlışdan döndərir. Beytlə məşhur Yusif və Züleyxa məhəbbəti, onların da məlum səbəbdən bir-birindən uzaq durmağa məcbur olması motivinə işarə edərək, Şeyda və Sofiya arasındakı münasibətlə qədim əfsanəvi hekayət arasında assosiasiya qurulmuşdur.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin, Füzulinin əsərlərini və bir sıra klassik ədəbiyyat nümunələrini Eynəli bəy Sultanov, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla Şaiq, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov və digər maarifçi realistlərin əsərlərinin palimpsesti kimi görə bilərik. Eyni zamanda

¹⁶ Qənizadə, S.M. Seçilmiş əsərləri / S.M.Qənizadə. – Bakı: Avrasiya Press, –2006. – s. 58.

bu və ya digər şəkildə qurulan intertekstual əlaqələrin varlığına və potensialına şübhə yoxdur.

Fəslin **“XIX əsr türk nəsrindən XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinə keçən ənənələr”** adlı üçüncü paragrafında XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının ənənə baxımından zənginləşməsində XIX əsr türk nəsrinin təsiri tədqiq edilmişdir.

XIX əsr Türk və Azərbaycan maarifçiliyində paralel ideyalar təzahür edir və bunun təsiri ilə güclü ənənələr formalaşır. *“Tənzimat fərmanı Türkiyədə yeniləşmənin manifesti olmaqla bərabər, bizim üçün həm də islahatçı yazıçılarımızın və maarifçiliyin müsbət qəhrəmanlarının ideallarına uyğunluğuna görə də maraqlıdır (məsələn, Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində Yusif Sərracın islahatlarının demək olar ki, Tənzimat fərmanı ilə üst-üstə düşməsi kimi)”*¹⁷. Azərbaycan və türk maarifçiliyində əsas ideyalardan olan müasirlik oyanışa və tərəqqiyə xidmət edir. Türk maarifçiliyinin, başqa bir adla Tənzimat ədəbiyyatının öndə gələn müəllifləri – İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əkrəm Rəcəzadə, Əhməd Mithəd, Əbdülhəq Hamid, Sami Paşazadə Sezayi, Şəmsəddin Sami və b. istər nəsrdə, istər poeziyada yeni maarifçi ədəbi istiqamət formalaşdırırlar. Onların yaradıcılığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri fəaliyyət göstərən sənətkarlarımıza poetikanın səciyyəsi baxımından bir çox istiqamətlərdə təsir etmişdir. Bunlardan ən vacibi millilik ideologiyasının formalaşmasıdır.

Bu dövəmdə ən çox nəzərə alınmalı məsələlərdən biri maarifçilik hərəkətinin, ümumilikdə bu ideologiyanın yaranma və yayılma prinsipindəki fərqlilikdir. Yəni, Tənzimat deyiləndə Türkiyə ədəbiyyatında sifə maarifçi ədəbiyyat düşünölməməlidir. Tənzimat maarifçiliyin (aydınlanmanın) əsaslarını yaradan bir dövəmdir. Bu fikri aşağıdakı sitatla qüvvətləndirə bilərik: *“Bunun maarifçiliyin birəbir reallaşması olduğunu söyləmək olmaz. Lakin maarifçiliyin tarixi qaynaqları ilə Tənzimat düşüncəsini və ədəbiyyatını quran ən mühüm xarici mənbə olduğunu inkar etmək olmaz... Tənzimatdan*

¹⁷ Məmməd, T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, – 2010. – s. 24.

sonra türk ədəbiyyatının bir ayağı maarifçiliyin üzərindədir”¹⁸.

Türk müəlliflər gənclərə yanlış yola meyil etmənin, düşüncəsiz davranışın acı nəticələrini göstərir və maarifçi islahatçılıqla məşğul olurlar. Bu islahat maarifçi xarakter daşısa, həyat reallıqlarına əsaslansa da, problemin həlli, əsərin üslubu, obrazlar aləmi daha çox romantizmə yaxındır. Fransız maarifçilik ənənələrinə yaxın olan Osmanlı-türk maarifçiliyi əsasən romantik xarakter daşıyırdı. Maarifçi realist yazıçılar problemin əksinə və həllinə bir qədər fərqli yanaşırlar. Romantik tənizmatçılardan fərqli olaraq maarifçi realistlər islah etmək üçün yumşaq tənqid və xoş final yaratmaq yolunu seçirlər. Nəsr əsərlərində, xüsusilə, hekayə və povestlərdə təhsil, tərbiyə ilə islah edilən, sonda xoş nəticələr əldə edən onlarla obraz yaradılmışdır. “Murad”, “Lovğa ovçu”, “Oyunçu bağalar” (Abdulla Şaiq), “Arxı keç, sonra danış”, “Çadra altında” (Eynəli bəy Sultanov), “Quşların mənfəəti”, “Arsız uşaq və qarışqa” (Rəşid bəy Əfəndiyev) kimi hekayələrdə, “Xasay” (Abdulla Şaiq) povestində qəhrəmanların əməllərindən düzgün nəticə çıxarması təsvir olunur. Mənfi obrazlarla bərabər müsbət maarifçi surətlərin yaradılması, onların islahatçı fəaliyyətləri daha çox XIX əsr Azərbaycan realizm ənənələri ilə bağlıdır. Şeyda bəy (Məktubati-Şeyda bəy Şirvani), Kamil müəllim (Xasay), Sədrəddin bəy (Allah xofu), Cəfər (Fəqir Cəfərin alim olmağı) və s. kimi personajların əsərlərdə fəaliyyəti, müəlliflərin onları təqdim etmə şəkli fərqli olsa da, ideya və məqsəd ortaqlığı onları həm bir-birilə, həm də tamamilə başqa mühitin yetirməsi olan, öz fəaliyyətləri ilə maarifçi realist surətlərdən tam fərqlənən Rakım əfəndi (Fəlatun bəy və Rakım əfəndi), Atıf bəy (İntibah) və s. kimi ədəbi qəhrəmanlarla, eyni zamanda XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının maarifçi ziyalı obrazları ilə birləşdirir.

Tənizmat nəsi ilə maarifçi realist nəsr mətnləri üzərindəki təhlillər nəticəsində iki ədəbiyyat arasında paralellər tapa biləcəyimiz ən vacib mövzulardan biri qadın azadlığı, gənclərin azad təhsil almaq, seçim etmək haqlarına dair məsələlər əhatə edir. Tənizmat ədəbiyyatından “İntibah”, “Daha 17 yaşında” və s., əsərlər ilə maarifçi

¹⁸ Öztürk, N. Aydınlanma hareketi ve yeni türk edebiyatı // Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, – 2001. Sayı:9, – s. 51.

realist nəsrədən “Bülbül”, “Təbrik”, “Sona xala” və s. hekayələr arasında mövzu paralelliyi kifayət qədər diqqət cəlb edir.

Müqayisələrdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin əsas qaynaqlarından biri XIX əsr türk tənzimat nəsrinə olmuşdur. XIX əsrdə maarifçilik əsasında divan ədəbiyyatından fərqli bir istiqamətdə inkişafa başlayan Azərbaycan və Osmanlı-türk ədəbiyyatında oxşar paralellər çoxdur, lakin fərqliliklər də mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda maarifçiliyin əsas xarakteri realizmlə izah oluna bilirsə, Osmanlıda bu daha çox romantik səciyyə daşıyırdı. Azərbaycanda maarifçiliyin daha çox dramaturgiyada təzahürü müşahidə edildiyi halda, Osmanlı-türk ədəbiyyatında bu, həm dramaturgiya, həm də nəsrdə (xüsusən də nəsrdə) gerçəkləşir. Türk nəsr dilinin sadələşməsi, toplumla daha rahat ünsiyyət Osmanlı-türk nəsrində tənzimat dövründə xeyli inkişaf etdi və formalaşdı, sadə xalq danışığı, folklor üslubu nəsrə hopdu. Osmanlı dramaturgiyasında romantik ideallar, tarixə, beynəlxalq miqyasda cərəyan edən hadisələrə müraciət üstünlük təşkil etməsinə, zaman-məkan çoxplanlılığına baxmayaraq nəsr daha çox çağdaş zaman və məkan problemlərini proyeksiya edirdi. Maarifçi türk nəsrinə insanları cahillikdən qurtarmaq, qadının, eləcə də bütün hüquqsuz təbəqənin cəmiyyətdəki insani haqlarını müdafiə məqsədi ilə bərabər, onları həm də alafranlıq, zübbəliyə meyildən uzaqlaşdırmağa çalışır, beləliklə də millilik şüurunun inkişafına da xidmət edirdi. Bütün bunlar ideya-məzmun, poetika istiqamətində türk nəsrinin XX əsrin müasirləşən Azərbaycan nəsrinə nüfuz imkanlarını artırırdı.

Tədqiqat işinin bu fəslinin ayrı-ayrı paraqraflarında əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı konfrans materialı və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.¹⁹

¹⁹ Əliyeva, T. Maarifçi realist nəsr strukturunda folklor ənənələri // Selçuklu I Uluslararası Sosial və Bəşəri bilimler kongresi, – Beyşehir, 26-27 oktyabr, – 2023. –s.493-501; Əliyeva, T. XIX əsr türk nəsrindən XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinə keçən ənənələr // –Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, –2024. № 2 (2), – s.54-62; Əliyeva, T. Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin “Tənzimat” ədəbiyyatı qaynaqları // XII Balkan Uluslararası sosial bilimler kongresi, – Skopje, 1-3 noyabr, – 2024. – s. 383-388.

Tədqiqat işinin “XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrin janr tipologiyası” adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

Bu fəslin “**Maarifçi realizm və janr yeniliyi problemi**” adlanan ilk paragrafında maarifçilik və realizm istiqamətində inkişafın dinamika və keyfiyyət yeniliyinin daha çox nəsrə müşahidə olunması, maarifçi realist nəsrin yeni janr və formalarla zənginləşməsi məsələləri araşdırılır.

Ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən “ağıl əsri” adlandırılan XIX yüzil yeni ideologiyaların təşəkkülü və ədəbiyyata sərəti, ya da əksinə ədəbiyyatın bilavasitə təsiri ilə inkişaf edən milli ideologiya (XX əsrdə zirvəyə çatır), onun inkişafında əhəmiyyətli yeri olan müasirləşmə yeni janrların gəlişini, eyni zamanda ənənəvi zəminə yadlaşmamamı təlqin edirdi. *“Maarifçi realizm ədəbiyyatımıza yeni ədəbi-estetik baxış prizması təqdim edir. Bu baxış artıq köhnə janrlar sisteminə sığmur. Yeni baxış özü ilə yeni janrlar gətirir; dramatik növün və yeni nəsrin janrları ədəbiyyatımıza maarifçiliklə daxil olur”*²⁰. Yeni janrlara müraciətin ilkin nümunələri XIX əsrdə müxtəlif müəlliflərin cəhdləri ilə ədəbiyyatımıza gəldi, Abbasqulu ağa Bakıxanov “Kitabi-Əsgəriyyə”si (1837) ilə eksperimental başlanğıc qoydu, ədəbiyyatımıza az da olsa realist elementlər gətirdi. İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” (1835) hekayəsi isə fransız dilində yazılsa da, maarifçi realist ideya ilə çıxış edən ilk hekayə oldu. “Aldanmış Kəvakib” (1857) əsəri ilə Mirzə Fətəli Axundzadə yeni tipli nəsr nümunəsi yaratmaqla yanaşı, yeni janrın əsasını da qoydu.

*“XIX əsrdən ənənəvi janrlar maarifçiliyin inkişafı ilə Azərbaycanda da forma və məzmunca realist istiqamət aldı”*²¹. Bu da təbii idi; dövr bir tərəfdən nəzərləri, şüurlu düşüncəni reallığa, gerçək zaman və məkanın problemlərinə doğru yönəldir, digər tərəfdən müasirləşmə, dünyadan geridə qalmama cəhdi ədəbiyyatda da yeniləşməyə meyili gücləndirirdi. Yeni janrların yaranması bu dövrə təsadüf etsə də, (ayrı-ayrı ədəbi növlərdə öyüdnəmə, dram, komediya, faciə, povest, roman, məktub və s.) onların inkişafı,

²⁰ Məmməd, T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, – 2010. – s. 125.

²¹ Məmmədov (Saraçlı), Ə. Azərbaycan bədii nəsi (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) / Ə.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 19.

təkmilləşməsi eyni tempdə deyildi. Bəziləri statik xarakter daşısa da, digərlərində dinamik irəliləyiş nəzərə çarpır. Əlbəttə bu spontan cərəyan edən hadisələr deyildi, hər birinin səbəbi var idi. XIX əsrin 50-ci illərində yaranan ilk povest nümunəsindən sonra əsrin sonuna qədər bu janrda əsərə rast gəlməsək də, faciə, dram, mənzum dram, komediyalar yazılır və tamaşalar oynanırdı. Səbəb aydındır – teatr yaranmışdı və bu yenilik kütlənin maraq dairəsində idi. Geniş kütlələrə xitab etmək istəyən müəlliflər də bu janrları prioritet seçmişdilər. Eyni ilə XX əsrin əvvəllərində mətbuat əsaslı, hərtərəfli şəkildə inkişaf etmişdi, onlarla mətbu orqan fəaliyyət göstərirdi və bu istiqamətə meyillənən sənətkarlar qəzet və jurnalların səhifələrində yer almaq üçün uyğun janrlara müraciət etməyə başladılar. Nəticə etibarı ilə, məqalələr, felyetonlar, publisistik əsərlərlə yanaşı bədii nəsrin janrları da yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

XX əsrin hekayə yaradıcılığında öncüllük tənqidi realizmə aid olsa da, maarifçi realist hekayə təmayülü də inkişafdan qalmamışdı. Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyevə, Eynəli bəy Sultanova, Məmməd Tağı Sidqiyə aid hekayələrin məzmun xüsusiyyətləri, müəlliflərin müraciət etdikləri mövzular maarifçi realizmin tələblərinə tam cavab verir.

Nəsrin ən çox müraciət edilən, sevilən, populyar janrlarından biri də povestdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk povest nümunəsi də məhz maarifçi sənətkarın qələmindən yaranmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk müasir tipli romanın da XIX əsrin sonu maarifçi realist əsər kimi ərsəyə gəldiyini deyə bilərik. Növbəti əsrin əvvəllərində də maarifçi realistlər öz ideallarının, ideyalarının ifadəsinin vasitəsi kimi romanın geniş çərçivəsini uyğun gördülər, bilavasitə romanı janr kimi inkişaf etdirdilər.

II fəslin **“XX əsr Azərbaycan nəsrində maarifçi realist hekayə”** adlı paragrafında ayrı-ayrı maarifçi realist sənətkarların yaradıcılığında yer alan hekayə janrına aid nəsr nümunələrinin poetik təhlili aparılmışdır.

Əsrin əvvəllərində ədəbi cərəyanların rəngarəngliyi, obyektiv səbəblər üzündən bir-birinə təsir və nüfuzunun mövcudluğu bəzən

yaradılan bir ədəbi nümunədə bir neçə cərəyana məxsus elementlərin müşahidə olunmasına yol açmışdır. Təyinatda dominantlıq prinsipini əsas götürərək mətnlərin hansı cərəyana mənsubluğu haqda elmi qənaətə gəlmək mümkündür. Abdulla Şaiq, Rəşid bəy Əfəndiyev, Süleyman Sani Axundov, Eynəli bəy Sultanov və b. müəlliflərin əsərləri cavab verdikləri janr prinsiplərinə əsasən maarifçi realist hekayələr kimi fərqləndirilmiş və təhlil edilmişdir.

Çoxjanrlılıq ədəbiyyatımızda ağırlığını qoyan digər cərəyanlarda olduğu kimi maarifçi realizmdə də diqqəti cəlb edir. Həm də bu cərəyan yeni janrların ədəbiyyata gətirilməsi ilə səciyyələnir. Nəsrin ənənəvi janrlarından biri kimi hekayə maarifçi realizmdə mühüm yer tutmaqdadır.

Maarifçi realizmin XX əsrin əvvəllərinə aid mərhələsinin bir nümayəndəsi kimi Abdulla Şaiqin hekayələrini maarifçiliyin prinsiplərinə uyğunluğuna əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

I.İslah etmək, yumşaq tənqid yolu ilə xoş final xarakterli hekayələr: “Murad”, “Lovğa ovçu”, “Göbələk”, “Usta Bəxtiyar”, “Şələquyruq”, “Oyunçu bağalar” və s.

II. Zamanla geridə qalmış, cəhalətə düçar olmuş cəmiyyətin obrazlarla simvolizə olunduğu hekayələr: “Vəzifə”, “Anabacı”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Baş üstə” və s.

III. İnsanları xurafata sürükləyən dini inancların tənqid olunduğu hekayələr: “Pirin kəraməti” və s.

IV. Vətən, torpaq, millət amalının öncül olduğu (bu, Azərbaycan maarifçiliyində XIX əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrdə geniş yayılmış mərkəzi ideyalardan biri idi) hekayələr: “Kələkbaz Albert”, “Kiçik qəhrəman”, “İki yoldaş” və s.

V. Naturanın ön planda olmasına baxmayaraq, maarifçi realizmin dominantlığının müşahidə edildiyi hekayələr: “Köç”, “Timsah ovu” və s.

Bu fəslin **“XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist povest və roman”** adlı paragrafında keçən əsrin ilk illərində qələmə alınan povest və roman nümunələri üzərində təhlillər aparılmışdır.

Maarifçi realist ədəbiyyatda çoxjanrlılıq əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi qəbul olunmaqdadır. Həmin janr nümunələrindən biri kimi povest maarifçi realist ideyaların təqdimində və təbliğində xüsusi yer tutur. Doğrudur, maarifçilik konsepsiyasını anlaşılr halda kütləyə çatdırmaq üçün yazıçıların janr seçimi daha çox komediya, dram, hekayə olsa da, dəyişən zaman kəsiyində fərqli janrlara meyil povestin də ədəbiyyatımızda təkmilləşməsinə şərait yaratdı. XX əsrin əvvəllərində Abdulla Şaiqin, Sultan Məcid Qənizadənin qələmə aldığı povestlər – “Xasay”, “Allah xofu” bu janrın maarifçi realist nümunələrindən bəhs etməyə və onları araşdırmağa əsas verir.

Professor Cəlil Nağıyevin dediyi kimi, roman məzmun və forma xüsusiyyəti ilə mürəkkəbdir, həm də dinamik bir janrdır. Roman elə bədii yaradıcılıq aktıdır ki, yeni formalara düşsə də, hər zaman modernist (yenilikçi) xarakter daşıyırdı.²²

Uyğun paraqraflarda janr təkamülündən bəhs edərkən romanın maarifçi realizmlə birlikdə ədəbiyyatımızda möhkəmləndiyindən danışmışıq. XIX əsrin sonu (“Səfineyi-Talibi”, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, “Bahadır və Sona”), XX əsrin əvvəllərində yaranmış romanların (“Məktubati Şeyda bəy Şirvani”, və s.) əksəriyyəti maarifçi ideyaların təbliğ olunduğu əsərlərdir. Hansı əsərin bu ideyaya nə dərəcə xidmət etdiyi müzakirə oluna bilər. Ancaq bəziləri kiçik həcmdə olsa da, bu əsərlərin yazılması təkcə romanın janr olaraq formalaşma prosesini yaşamasına deyil, həm də maarifçi realist ideologiyanın əsaslarına xidmət etmişdir.

Sultan Məcid Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanı mürəkkəb və dramatik zamanda yazılmış ən yaxşı maarifçi realist əsərlərdən biridir. *“Bu realizmin əsas əlaməti onun müsbət, şüurlu insanı tərbiyənin və təhsilin məhsulu kimi anlamasıdır. Elə buradan da maarifçi realizm termininə yaxın olan pedaqoji roman anlayışı yaranmışdır. Maarifçi yazıçılar öz əsərlərində düzgün tərbiyə sistemini və onun nəticəsi olan şüurlu vətəndaşların obrazlarını yaratmağa çalışırdılar”*²³. Ədəbiyyatımızda pedaqoji roman anlayışının tamamilə və bütün tələbləri ilə qavrayıb öz

²² Nağıyev, C. Azərbaycan romanının əsas inkişaf təmayülləri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2018. № 2, – s.162-174

²³ Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s. 44.

üzərində daşıyacaq nadir roman nümunələrindən biri kimi məhz adını çəkdiyimiz əsəri qəbul edə bilərik.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı konfrans materialı və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.²⁴

Tədqiqat işinin **“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin təhkiyə mexanizmi”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrində təsvir və bədii nitq komponentləri”** adlı paragrafında maarifçi realist nəsrdə təsvir, dialoq, nəqlətmə prinsipləri, portret və peyzaj tipləri, nitq komponentləri, hekayələrdə final məsələləri və s. təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Maarifçi realist əsərlərin, xüsusilə, hekayələrin XIX və XX əsrlərin kəsişdiyi zaman aralığında inkişaf etdiyini nəzərə alaraq ənənəvi nəsrin tərkib hissəsi olan təsvir, dialoq, nəqlətmə kimi ayrı-ayrı komponentlərin həmin hekayələrdə professional formada əksini görməkdəyik. Bu komponentlərdən biri olaraq təsvir məkanın, zamanın təqdimində olduğu kimi portret və peyzajın təqdimində də aparıcıdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir formalaşmışdır ki, maarifçi realist əsərlərdə zahiri portretdən çox mənəvi aləmin portreti qabarıq verilir, maarifçi realizmdə bütün yönləri ilə təsvir və bədii portret təqdimi alışılmış xüsusiyyət deyil. Tənqidi realist ədəbiyyatda isə portretin zahiri və daxili tərəfləri üzərində durulur, hərtərəfli təqdimat xarakterikdir. Bu fikirlərlə razılaşıaraq deyə bilərik ki, maarifçi realizmdə müəllif daha çox ideyanı, idealları, ağı və əldə olunan nəticəni ön planda tutmaqla məkan və insan portretləri

²⁴ Aliyeva, T. The narratives of Rashid bey Efendiyev and Eynalı bey Sultanov with in the framework of didactic realist prose // – Ukraina: ВЧЕНІ ЗАПИСКИ таврійського національного УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. І. Вернадського Серія: Філологія. Журналістика, –2024. – Том 35 (74) № 1, – s.73-77; Muradova, T. Abdulla Şaiqin maarifçi realist hekayələrinin mövzu və ideya təsnifatı // Həbibinin anadan olmasının 550 illik yubileyinə həsr olunmuş IX Beynəlxalq elmi simpozium, – Şimali Makedoniya, 19 dekabr, – 2020. – s.96-101; Əliyeva, T. XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist povestlər // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2024. №1, – s.82-88.

yaradır, kəskin rəsmləşdirilmiş portretlər görmək bu istiqamətin yazıçılarına xas xüsusiyyət deyildir.

Ancaq bütün deyilənlərin bərabərində maarifçi realist əsərlərdə diqqətəlayiq bədii portretlər – fərdi, kütlə, interyer və peyzaj tapmaq mümkündür. Eynəli bəy Sultanovun “Xan nə xan”, “Dinmi, Unmu”, “Təzə pir” və s., Abdulla Şaiqin “Göbələk”, Nəriman Nərimanovun “Pir”, S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, “Allah xofu” və digər bir çox əsər mətnləri üzərində təhlillər bunu deməyə imkan verir. *“Pir Şeyxi qısaboy, qarnı və peysəri yoğun, ağbənzli, uzunsaqqal bir molla, özü də çox piran, amma gümrah bir adam idi. Yanaqlarının rəngi elə qırmızı idi ki, çırtmış vursaydın qanı tökülərdi. Sifətinə müftəxorluq sifəti qonmuşdu”*²⁵.

Mətnin sturkturunu, quruluş xüsusiyyətlərini araşdırdığımızda ilk olaraq bədii nitq komponentləri və onların funksionallığına diqqət ayırmalı oluruq. XX əsrin əvvəllərində maarifçi realist hekayələrdə və digər nəsr əsərlərində bədii nitq ünsürlərinin işlənmə dərəcəsi tənqidi realistlərdən, romantiklərdən fərqlidir. Bu fərq özünü komponentlərin işlənmə tezliyində, müxtəliflikdə daha çox göstərir. Məsələn, monoloqun bir növü kimi soliloq nümunəsinə maarifçi realist nəsr əsərində rast gəlmək nadir hallarda mümkündür. Poliloq müəyyən yazıçıların hekayələrində yer alır. Maarifçi realist nəsr nümunələrini bədii nitq komponentləri baxımından təhlilini əsasən nəqletmə, dialoq, müəllif nitqi, qismən də, qarşımıza çıxan poliloq nümunələri əsasında aparmaqla onun fərqliliklərini və özünəməxsusluğunu üzə çıxara bilərik.

Yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən sənətkarların əsərlərində dil xüsusiyyətlərini, təhkiyə mexanizmində ədəbi mərhələ, davam edən ənənələr baxımından bir sıra ortaqlıqlar mövcuddur; simvolikaya meyil, yeni söz yaratma cəhdləri, strukturda folklor ənənəsindən və klassik ədəbiyyatdan bəhrələnmə, zaman-məkan reallıqları, dialoq və nəqletmənin növbələşməsi və s. Eyni zamanda, bir sıra fərqliliklər də nümayiş etdirirlər. Dövrün problemlərinə yanaşma tərzinə və qarşıya qoyulan müxtəlif ideyaların oxucuya çatdırılması məqsədinə uyğun olaraq seçilən

²⁵ Sultanov, E. Hekayələr / E.Sultanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s. 220.

mətn strukturu, dil komponentləri spesifik xarakter daşıyır. Bəzi sənətkarlarımızda müəllif nitqinin nəqlətmədə daha çox yer alması, bəzilərində folklor təsirinin nitq ünsürlərinin işlənməsində açıq şəkildə görünməsi, digərlərində haşiyə çıxmaqla əlavə informasiya ilə mətnin yüklənməsi (bunlar daha çox öyrədici xarakter daşıyır), təsvirə üstünlük verənlər və s. Bu aspektdən yanaşdıqda tənqidi realistlərin, romantiklərin nitqi ilə maarifçi realistlərin nitqi arasında fərq ortaya çıxmış olur. Onların hər biri üçün ortaq cəhət müşahidə ilə əldə olunan və kompleksləşdirilmiş informasiyanın qarşı tərəfə ötürülməsi zamanı düzgün nitq seçmək və struktur yaratmaq qabiliyyətidir. Maarifçi realist nəsr nitq xüsusiyyətlərinə görə sanki tənqidi realizmlə romantizm arasında özünəməxsus ortaq məkan yaradır.

Süleyman Sani Axundov hekayələrini finalların xarakterinə görə təhlil etməklə mövzuya fərqli aspektdən yanaşa bilərik. İstər inqilabdan əvvəl, istərsə də inqilabdan sonrakı mərhələdə yazılan hekayələrdə gəlinən yekun nəticə, əldə olunan sonluq yaranan situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Hekayələrin bəzilərində sonluq pozitiv yanaşma, nikbin əhval-ruhiyyə üstünlüyü ilə yekunlaşırsa, digərlərində bu cəhət yerini bədbinliyə buraxır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev maarifçi realist sənətkarların yaradıcılıq nümunələrini təhlil edərkən final məsələlərinə toxunaraq bunu Mirzə Fətəli Axundzadənin “Təmsilat”-ı əsasında ümumiləşdirir. *“Tənqidçi-realist” Axundov finallarının “qeyri-tənqidi realist” xarakter daşdığını, tipik “tənqidi-realizm” finallarından prinsipial şəkildə fərqləndiyini, istisnasız, bütün mütəxəssislər qeyd etmişlər. Bu təsadüfi deyil: metodun mahiyyəti və tipi ən çox konfliktin xarakterində və həllinin prinsipində – finalda özünü göstərir*”²⁶. Eyni ifadələri və əlavə olaraq “şerti”, “təsadüfi” final anlayışını Süleyman Sani Axundovun bir sıra hekayə finallarına da aid edilə bilər.

III Fəslin **“XX əsr maarifçi realist nəsrində zaman və məkan problemi”** paragrafında bildirilir ki, bədii mətnin, xüsusən də nəsrə aid olanların strukturunda ən mühüm amillərdən biri

²⁶ Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y. Qarayev. – Bakı: Elm, c.3. – 2015. – s. 131.

zaman-məkandır. Nəsr qədər zaman və məkanla əlaqələndirilə biləcək başqa yazı texnikası yoxdur. Nəsrə, adətən, epik əsərlər yazılır, epiklik isə hadisənin və onun yaşandığı zaman-məkan axarının mətndə təqdimi ilə gerçəkləşir.

Mixail Baxtinin “Romanda zaman və xronotop formaları” məqaləsində fərqli ədəbi janrların müxtəlif zaman və məkan kateqoriyaları ilə əlaqəsini əsaslandırmaqla hər bir janra özünəməxsus təhkiyə, nəqletmə xarakteri verir. Zaman və məkana aid əlamətlərin bir-birinə nüfuz etməsi mətnin hansı janr qəlibində olmasından asılıdır. Baxtinin fikrincə, xronotop (zaman-məkan) məzmunun əsasını təşkil edən mənənin loqosferə (sözlərin mənalarının izahını özündə cəmləşdirən qavram) daxil olduğu yoldur. Yəni, ədəbi janrların bir insan tərəfindən dərk edilməsi onun dünyanı, baş verən hadisələri və ideoloji mühiti anlamaq qabiliyyətindən asılıdır. *“Ədəbi-bədii xronotopda məkan və zaman işarələri diqqətlə düşünülmüş konkret bütövə birləşdirilir. Zaman sanki qalınlaşır, ətə-cana gəlir, bədii şəkildə görünür; Eynilə, məkan yüklənir və zamanın, süjetin və tarixin hərəkətlərinə cavab verir. Kateqoriyaların eyni orbit oxunda kəsişməsi və işarələrin birləşməsi bədii xronotopu xarakterizə edir”*²⁷. XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən maarifçi realist ədiblərin nəsr əsərlərində zaman və məkan klassifikasiyası ümumi məzmun-forma xüsusiyyətlərinin əsas elementlərini ehtiva edən, yönləndirən ədəbi-nəzəri qavramlardır. Nəsr əsərlərində zaman və məkanın təzahürü müxtəlif nüanslara görə kateqorizə edilə bilər. Yəni, biz əsərləri təhlil edərkən, düzxətli və ya bir istiqamətli zaman, ritmik, şəxəli zaman, dar və geniş zaman, eləcə də, dar və geniş məkan, konkret və şəxəli, dəyişkən məkan, müəllif, təhkiyəçi, oxucu zaman və məkanı anlayışlarını tətbiq edərək təhlil aparıb səbəblər və nəticələr əldə edə bilərik. Şübhəsiz ki, maarifçi realistlərin – Süleyman Sani Axundov, Sultan Məcid Qənizadə, Eynəli bəy Sultanov, Nəriman Nərimanovun əsərləri üzərində zaman və məkan kateqoriyasının xüsusiyyətlərinə uyğun tədqiqat aparmaq mümkündür.

²⁷ Бахтин, М. М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике // – Москва: Вопросы литературы и эстетики. – 1975. – с. 234.

Bir məsələni vurğulamaq da yerinə düşər ki, zaman və məkanın məzmunu, motivə, süjet xəttinə, obrazlara və bütövlükdə ifadə edilən ideyaya xidməti maarifçi realist əsərlərdə digərlərindən fərqlilik göstərir. Tənqidi realizmin tələblərinə uyğun olaraq bu istiqamətdə yazılan əsərlərdə zaman və məkan bir çox hallarda daxili qatların açılmasına, mətnaltı mənanın ifadəsinə xidmət edirsə, eyni zamanda retrospeksiya implisit və eksplisit tərzdə təzahür olunursa, maarifçi realist əsərlərdə müəllifin ifadə etdiyi məna üstüörtülü, qarşıya qoyduğu ideya, ideala gedən yol dolayı olmadığı üçün bu iki ədəbi-nəzəri kateqoriyanın əsərdə işlənmə prinsipi hər hansı ədəbi priyoma xidmət etməyə də bilər. Əlbəttə ki, istisnalar mövcuddur.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı konfrans materialı və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.²⁸

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

- Maarifçi realizm XX əsrin əvvəllərində yeni keyfiyyətlər qazanaraq, öz aktuallığını davam etdirmişdir. Maarifçi realizmə xas aparıcı prinsiplər qorunub saxlanmaqla yanaşı dövrün tarixi, mədəni, ideoloji, milli oyanış çağırışları çərçivəsində yeniliklər, dəyişikliklər nəzərə çarpırdı.

- XX əsrin əvvəllərində metod qarışıqlığı digər cərəyanlarda olduğu kimi maarifçi realizm nümayəndələrinin yaradıcılığında və üslublarında özünün göstərirdi. Bununla yanaşı çoxjanrlılıq da bu cərəyanın özəlliklərindən biri idi və təkcə milli ədəbiyyatda yox, digər xalqların ədəbiyyatında da müşahidə olunurdu.

- Folklor janrları və obrazlar sistemi XX əsrin əvvəllərində milliliyə meyilin güclənməsi ilə əlaqədar maarifçi realist nəsrə, onun struktur komponentlərinə sirayət etmişdir. Təhkiyə üzərində qurulan

²⁸ Muradova, T. Müəllif idealının hekayənin finalında əksi // – Bakı: Poetika.İzm, – 2020. № 1-2, – s.135-140; Əliyeva, T. Eynəli bəy Sultanovun hekayələrində bədii portret // Ümumilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların VIII Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, 26-27 aprel, – 2024.–s.1852-1855; Əliyeva, T. XX əsr maarifçi realist nəsrində zaman və məkan tipologiyası // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXVII Respublika elmi konfransı – Sumqayıt, 10-11 dekabr, –2024. –s.173-178.

mətnlərində folklor motivlərini araşdırdıqda biz bir çox təlmih, iqtibas, ya da başqa bir şəkildə nüfuz etmə görürük, çünki maarifçiliyin əsas qayə və prinsipləri, kütlə ilə ünsiyyət qurma üsulları ilə xalq yaradıcılığı nümunələrinin təməlində duran tələblər arasında paralellik mövcuddur, səsləşmə özünü göstərir.

- Klassik ədəbiyyat, klassik poeziya ənənələri maarifçi realist ədəbiyyatın yararlandığı, eyni zamanda təsirinə məruz qaldığı milli-rasional qaynaqlarından biridir. İntertekstual əlaqələr kontekstində yanaşdıqda maarifçi realist nəsrə klassik ədəbiyyatdan mövzu, ideya, süjet, motiv və s. baxımdan paralellər tapmaq, eləcə də təsirlənmə, həmin ədəbiyyata müxtəlif istiqamətlərdə müraciət görünür.

- XIX əsr Türk və Azərbaycan maarifçiliyində paralel ideyalar, oxşar poetika xüsusiyyətləri təzahür edir və bunun nəticəsində yeni, güclü ənənələr formalaşır, qarşılıqlı təsir prosesi yaşanır. Türk nəsrində forma və məzmun yeniliyi daha əhatəli xarakter alır və o, Azərbaycan nasirləri üçün də bir çox yeniliklərin inkişafında təsiredici qaynaq rolunu oynayır.

- Müxtəlif dəyişmələr, sosial, siyasi və ya tarixi səbəblərdən janr sistemində daimi yenilənmə, dünya ədəbiyyatı ilə inteqrasiya, təkamül, təbii proses kimi diqqəti cəlb edir. XIX əsrin ilkin yarısında bir çox səbəblərin (yeni elmi kəşflər, Qərbin hərbi, siyasi, mədəni inkişafı, ədəbi-mədəni sferada inqilablar, qlobal miqyasda hadisələrin hərəkətliliyi və vüsətinin genişliyi və s.) təsiri ilə klassik janrların tezliyinin azalması, müasirləşmə müstəvisində yeni janr və formaların, ifadə mexanizminin inkişafı və genişlənməsi, oxucu ilə ünsiyyətin təzəliyi və bu kontekstdə nəsrin inkişafı ədəbiyyatımızda ilk növbədə maarifçi realist ədəbiyyat vasitəsilə gerçəkləşdi.

- Mövcud janrlar daha da möhkəmlənərkən, yeni janrların formalaşmasından sonra həmin janrlarda məzmun və formada zənginlik, dərinlik yaranmış və nəzəri tələblər, prinsiplər sabitləşmişdir.

- Azərbaycan maarifçi realistlərin yaradıcılığında XIX əsr daha çox dramaturgiya əsri idisə, XX əsrin əvvəllərində nəsr üstünlük qazanır. Hekayə, povest və roman janrlarında nəzəri-normativ sabitliklə yanaşı milli, mərhələ və yazıçı fərdiyyətinə

uyğun poetika özünəməxsusluqları üzə çıxır. Dissertasiya işində bunlar kompleks şəkildə nəzərə alınmış və faktlarla əsaslandırılmışdır.

- Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin XX əsrin əvvəllərində yazılan nümunələri əsasında zaman və məkan modifikasiyasını araşdırmaq bu nəsr nümunələrində mətnaltı qatda ifadə edilən fikirlərin açılmasına, struktur-semantik elementlərin fərqləndirilərək üzə çıxarılmasına imkan yaradır.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş
aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Muradova, T. Müəllif idealının hekayənin finalında əksi // – Bakı: Poetika.İzm, – 2020. № 1-2, – s.135-140.
2. Muradova, T. Abdulla Şaiqin maarifçi realist hekayələrinin mövzu və ideya təsnifatı // Həbibinin anadan olmasının 550 illik yubileyinə həsr olunmuş IX Beynəlxalq elmi simpozium, – Şimali Makedoniya, 19 dekabr, – 2020. – s.96-101.
3. Muradova, T. Maarifçi realist nəsrə yeni janrların təşəkkül və inkişaf mexanizmi // – Bakı: Poetika.İzm, –2021. № 2, – s.91-96.
4. Əliyeva, T. Maarifçi realist nəsr strukturunda folklor ənənələri // Selçuklu I Uluslararası Sosial və Bəşəri bilimler kongresi, – Beyşehir, 26-27 oktyabr, – 2023. –s.493-501.
5. Əliyeva, T. XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist povestlər // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2024. № 1, – s.82-88.
6. Əliyeva, T. Eynəli bəy Sultanovun hekayələrində bədii portret // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların VIII Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, 26-27 aprel, – 2024. –s.1852-1855
7. Əliyeva, T. XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist nəsrə bədii nitq komponentlərinin spesifikasiyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2024. № 6, – s.155-161.
8. Aliyeva, T. The narratives of Rashid bey Efendiyev and Eynalı bey Sultanov with in the framework of didactic realist prose // – Tavriysk: ВЧЕНІ ЗАПИСКИ Таврійського Національного УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. Вернадського Серія: Філологія. Журналістика, –2024. – Том 35 (74) № 1, – s.73-77.
9. Əliyeva, T. Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin “Tənzimat” ədəbiyyatı qaynaqları // XII Balkan Uluslararası sosial bilimler kongresi, – Skopje, 1-3 noyabr, – 2024. – s. 383-388

10. Əliyeva, T. XIX əsr türk nəsrindən XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinə keçən ənənələr // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, –2024. № 2 (2), – s.54-62.
11. Əliyeva, T. XX əsr maarifçi realist nəsrində zaman və məkan tipologiyası // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXVII Respublika elmi konfransı – Sumqayıt, 10-11 dekabr, – 2024. – s.488-494.

Dissertasiya işinin müdafiəsi 29 aprel 2025-ci il tarixində saat 19³⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1073, Bakı ş., H.Cavid pr. 117, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.01.2025.

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43264

Tiraj: 100 nüsxə